

Гл. ас. д-р Едуард Маринов*

ПОСТКРИЗИСНОТО РАЗВИТИЕ НА ВЪНШНОТЪРГОВСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ НА БЪЛГАРИЯ

Оценено е влиянието на присъединяването на България към ЕС и на глобалната финансова криза чрез анализ на промените във външнотърговския обмен на страната за периода 2004-2016 г. Представени са общите тенденции в динамиката на цялостния стокообмен на България като стойност и количествени обеми. Извършена е оценка на зависимостта на икономиката от външната търговия. Анализирани са географската структура на търговията, вкл. чрез сравнение на стойността и дела на вътрешнообщностната търговия на страната с общия за ЕС и този на държавите от Централна и Източна Европа. Проучени са промените в стоковата структура на търговията от гледна точка на дела на продуктите на първичния сектор и преработените продукти, а за оценка на ползите от търговията в посткризисното развитие на външнотърговските отношения на България е калкулиран индекс на условията на търговия. Въз основа на изводите от направения анализ са изведени някои препоръки по отношение на възможностите в областта на външнотърговската политика на страната.¹

Ключови думи: посткризисно развитие на икономиката; външна търговия; членство в ЕС; отвореност на икономиката; условия на търговия

JEL: F10; F14; O52

Като изразител на външния сектор на дадена икономика външнотърговският стокообмен е показателен за нейната отвореност, за участието ѝ в международното разпределение на труда, международната ѝ търговска специализация и конкурентоспособност.

* Нов български университет, департамент „Икономика“; ИИИ при БАН, секция „Международна икономика“, eddie.marinov@gmail.com

¹ Senior Assistant Prof. Eduard Marinov. POST-CRISIS DEVELOPMENT OF BULGARIAN INTERNATIONAL TRADE RELATIONS. *Summary:* The impact of Bulgaria's accession to the EU and that of the Global financial crisis are assessed through an analysis of the changes in the country's international trade for the period 2004-2016. Firstly, the general trends in the dynamics of the country's trade flows in terms of value and volume are summarized, and then, the economy's dependence on international trade is assessed. The study then presents an analysis of the direction of Bulgarian trade, including a comparison of the share of its intra-EU trade to that of the EU as a whole and to that of the Central and Eastern European countries. The changes in the commodity structure of trade are discussed by analyzing the share of primary and manufactured products and an index of the terms of trade is calculated in order to assess the trade benefits of Bulgaria's post-crisis international trade relations. Based on the conclusions reached as a result of the analysis, recommendations are made regarding the opportunities in the field of Bulgaria's international trade policy. *Keywords:* post-crisis economic development; international trade; EU membership; economy openness; terms of trade.

На теория интеграционните процеси стимулират външнотърговския стокообмен, особено в рамките на съответната общност, допринасят за задълбочаването на процеса на отваряне на икономиката и подобряват условията на търговия за техните членове, но в същото време създават предпоставки за засилване на негативните ефекти за участващите икономики при появата на кризи.

Целта на изследването е да се анализират промените в динамиката на външната търговия със стоки на България през периода преди и след присъединяването ни към ЕС, за да се отчете влиянието му върху насочеността на стокообмена на страната. Същевременно се търси отговор на въпроса какво въздействие оказва глобалната финансова криза върху външнотърговските потоци на България, тъй като „съществуват предположения, че е възможно кризата на продължи да тлее десетилетия с наличие на съответни колапси и съживявания, като израз на краткосрочната и средносрочната икономическа цикличност“ (Бянова, 2018, с. 138). Анализът обхваща периода 2004-2016 г., който е избран, от една страна, за да е налице база за сравнение с развитието преди присъединяването ни към ЕС, а от друга – за да може да бъде отчетено състоянието на външнотърговските показатели на страната преди началото на последната глобална финансова криза. Този период е показателен и за развитието на други сектори в икономиката, например селското стопанство, което се характеризира с редица структурни промени, произтичащи от членството на България в Общността (вж. Бянов, 2017, с. 153).

Всички използвани в изследването данни са собствени изчисления на автора на базата на информация за вноса и износа от Евростат и International Trade Centre за съответните години.

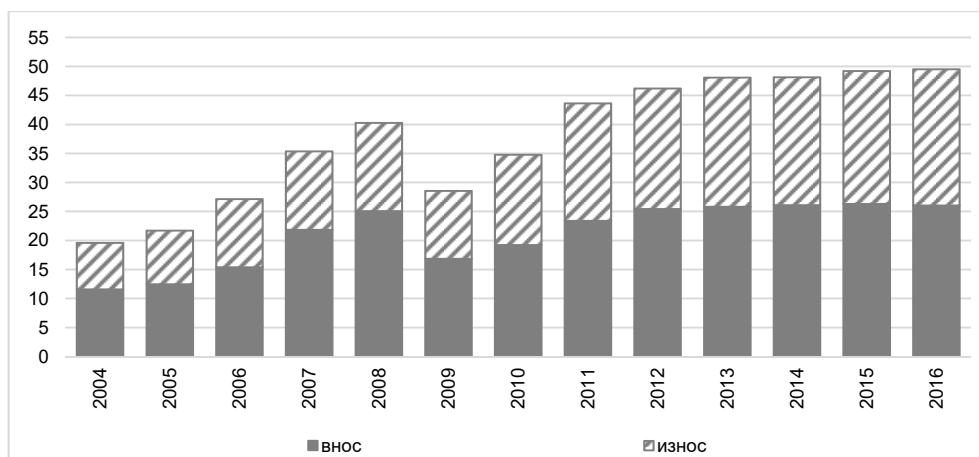
Динамика на външнотърговските потоци на България

Във връзка с целта на изследването тук ще проверим доколко са валидни за България хипотезите, наложени в теоретичната литература, че членството в развита икономическа интеграционна общност, първо, стимулира нарастването на общия обем на търговските потоци (вж. Viner, 1950; Balassa, 1961; Панушев, 2003), и второ, води до засилване на негативните ефекти върху външната търговия при наличието на криза – глобална или в самата интеграционна общност (Allen, 1963; Inotai, 1991; Маринов, 1999).

За периода 2004-2016 г. *общата стойност на външната търговия* на България нараства близо 2.5 пъти – от 19.6 до 49.5 млрд. EUR, но голяма част от увеличението е осъществена още преди присъединяването ни към ЕС – през 2007 г. стойността на стокообмена е 35.4 млрд. EUR (вж. фиг. 1). След това вследствие на глобалната финансова криза се отчита сериозен спад – с близо 12 млрд. EUR, като през 2009 г. стойността достига до 28.6 млрд. EUR, последван от рязко покачване до 46.2 млрд. EUR през 2012 г., а до края на периода е налице постепенно слабо повишение.

Фигура 1

Стойност на външната търговия на България (2004-2016 г., млрд. EUR)

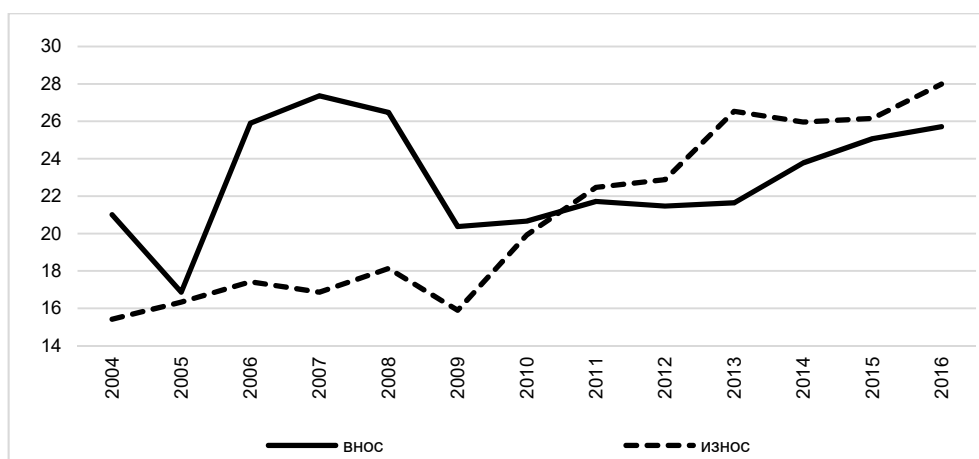

Източник. Eurostat, 2018.

Сходна, но по-плавна е и тенденцията към нарастване на *количествения обем на търгувани стоки* (фиг. 2), който през 2004 г. е 36 млн. тона, през 2008 г. се увеличава до 44 млн. т, през 2009 г. спада до 36 млн. т, а след това бележи постепенно постоянно покачване до 53.7 млн. т през 2016 г.

Фигура 2

Количествен обем на външната търговия на България (2004-2016 г., млн. т)

Източник. Eurostat, 2018.

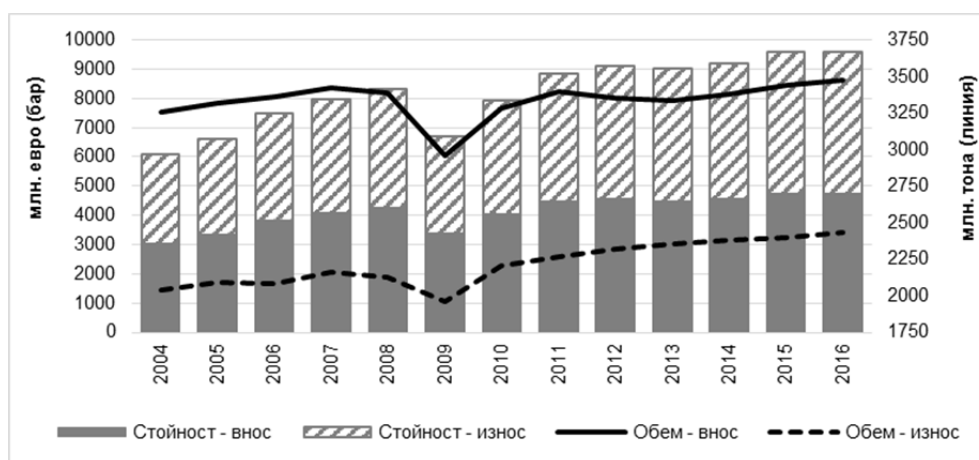
Подобни са и промените, които се наблюдават и при вноса и износа. Ръстът до пиковата 2008 г. се характеризира с изпреварващи темпове на увеличение на вноса спрямо износа (съответно до 25 и 15 млрд. EUR), но спадът през 2009 г. е по-съществен при вноса – общата му стойност се понижава с близо 1/3, докато при износа намалението е по-малко – с 23% спрямо 2008 г.

През целия период на членство на България в ЕС след глобалната криза стойността на износа нараства по-бързо от тази на вноса, като през 2016 г. двата показателя достигат съответно до 23.5 и 26 млрд. EUR. Тенденцията е още по-изявена при обема на търговските потоци – и тук след 2011 г. експортът изпреварва импорта, който все още не е достигнал стойността си отпреди кризата. През 2016 г. България изнася 28 млн. т, а внася 25.7 млн., като през периода на членството на страната в ЕС първият показател е нараснал с над 11 млн. т, а вторият е намалял с малко повече от 2 млн. тона.

По отношение на стойността на общия стокообмен тенденциите в ЕС са сходни с тези за България (фиг. 3), но спадът общо за Съюза през 2009 г. е по-плавен, отколкото у нас (намаление с 20% за ЕС и с 30% за България спрямо 2008 г.), а общото увеличение на стойността на търговските потоци е доста по-малко от това в нашата страна.

Фигура 3

Динамика на външната търговия на ЕС (2004-2016 г.)

Източник. Eurostat, 2018.

През целия разглеждан период в ЕС тенденцията в движението на стойностите на вноса и на износа е близка до наблюдаваната в България. И в ЕС увеличението при износа е по-голямо, като през последните три години от периода той дори изпреварва вноса. Темпът на нарастване на износа у нас обаче е доста по-бърз (2.93 пъти от 2004 г. и 1.74 пъти от 2007 г.) в сравнение с този в Съюза (съответно 1.6 и 1.2 пъти).

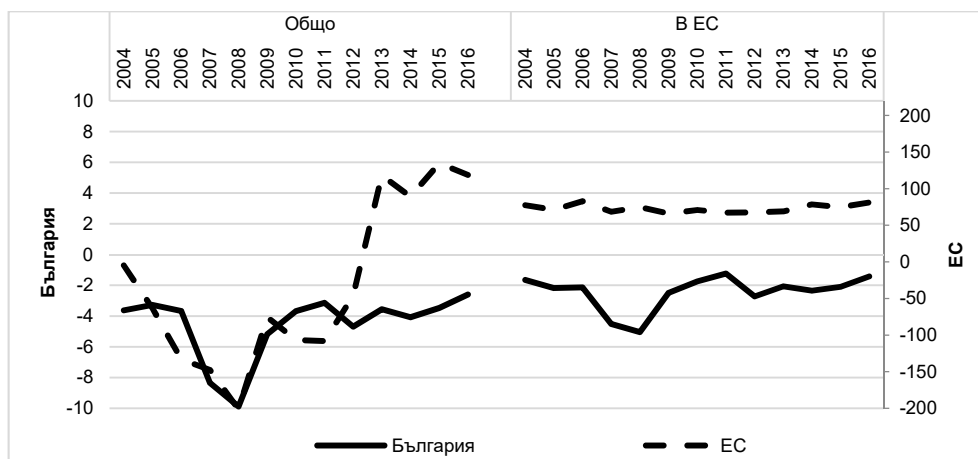
По-различно е положението при *обема на търговските потоци* – в ЕС той е относително постоянен (и общо, и по отношение на вноса и на износа) със слабо увеличение – от 5.3 до 5.9 млрд. EUR (спад се отчита единствено през 2009 г.), но за разлика от нашата страна през целия период 2004-2016 г. обемът на вноса там остава по-голям, отколкото на износа.

По-бързото нарастване на стойността на износа на България води до постоянно намаляващ дефицит по търговската сметка – при приемането ни в ЕС нетният износ на страната е около -8.4 млрд. EUR, докато през 2016 г. той е -2.6 млрд. (вж. фиг. 4). Свиването на дефицита обаче се дължи по-скоро на спад на вноса, отколкото на увеличение на износа.

Тук проличава и връзката с преките чуждестранни инвестиции (ПЧИ): „Спадът в обемите на ПЧИ се съпровожда със свиване на вноса и износа, което е ясен показател за ограничената инвестиционна дейност в индустриалния сектор. Докато в периода преди кризата дефицитът на текущата сметка на платежния баланс е една от причините за нарастване на макроикономическия дисбаланс, то в посткризисния период спадът в износа и вноса на България е причина за стопяването на дефицита на текущата сметка на платежния баланс“ (Христова-Балканска, 2017, с. 130). Тенденцията към по-бързо нарастване на износа, характерна и за Европейския съюз, води до преминаването на отрицателната стойност на нетния износ в положителна, като през 2016 г. стойността му достига до 119 млрд. EUR.

Фигура 4

Нетен износ (2004-2016 г., млрд. EUR)

Източник. Eurostat, 2018.

Анализът на данните за динамиката на външнотърговския стокообмен потвърждава хипотезата, че членството в развита икономическа интеграционна общност стимулира външната търговия. В случая с членството на България в

ЕС търговията нараства – по отношение както на стойността, така и на количествените обеми, а също и на вноса и на износа. Като положителен може да се отчете фактът, че у нас влиянието на глобалната финансова криза и на суверенната криза в Еврозоната се усеща, но е по-слабо, отколкото общо за ЕС, което донякъде отхвърля допускането, че включването в интеграционните процеси създава предпоставки за засилване на негативните ефекти за участващите икономики при появата на кризи.

Отвореност на икономиката

Традиционен индикатор, който се използва при анализа на външната търговия, е „отвореността на икономиката“ (вж. Кругман, Обстфелд и Мелиц, 2013; Съботинова, 2015). Той представлява отношението на външната търговия към БВП и служи като показател за равнището на интегрираност на икономиката на дадена държава в световната, т.е. като измерител на степента на международното ѝ свързване (Appleyard and Field, 2014; Сотирова и Иванова, 2015). Чрез изследване на степента на отвореност на националната икономика се установява нейното участие в международното разделение на труда, интеграцията ѝ в световното стопанство, зависимостта ѝ от процесите в световната икономика (Савов, 1995; Appleyard and Field, 2014). За да се определи степента на отвореност на икономиката, тук са използвани показателите „експортна квота“ (отношение на износа към БВП) и „външнотърговска квота“ (отношение на външно-търговския стокообмен към БВП).

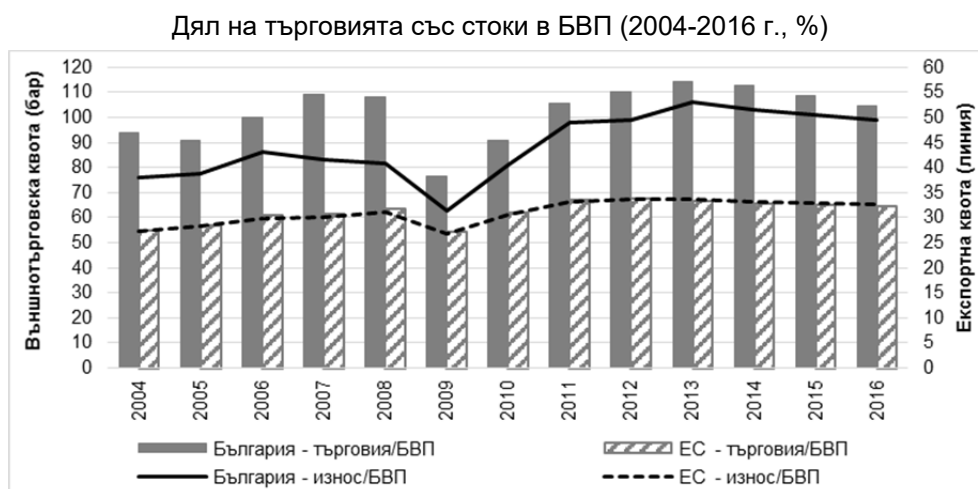
„Българската икономика е една от най-отворените икономики, като само за последните седем години показателят за отвореност на търговията е нараснал от 56 на 69%. Отвореността би трябвало да съдейства за повишаване на конкурентоспособността, но българските компании трудно устояват на конкуренцията на Единния пазар, което допълнително забавя сближаването“ (Бобева, 2017, с. 22). Фиксираният валутнокурсен режим също може да се разглежда като един от факторите, допринасящи за по-голямата отвореност на икономиката (вж. Спасова, 2018, с. 29).

През изследвания период динамиката на показателя „външнотърговска квота“ е непостоянна – от 2005 до 2008 г. е налице повишаване (от 92 до 108%), след което през 2009 г. в резултат от световната криза той спада до 76%. От 2010 до 2013 г. се наблюдава нарастване до 114%, а след това стойността на показателя намалява с по около 4 процентни пункта годишно, достигайки 104.6% през 2016 г. (вж. фиг. 5). За целия период 2004-2016 г. делът на общия стокообмен към БВП на България се повишава с близо 11 процентни пункта, но поради по-високата стойност на показателя през 2007 г., последвана от глобалната криза, и най-вече след спада през последните две години от периода, общо за времето на членство на страната в ЕС делът на търговията със стоки в БВП намалява с близо 4 процентни пункта.

При показателя „експортна квота“ динамиката е по-различна. И тук е налице чувствителен спад през 2009 г. (с 10 процентни пункта до 31%), послед-

ван от сериозно нарастване до 53% през 2013 г., след което и по този показател се отчита намаление (макар и по-слабо – с по около 1 процентен пункт годишно) и през 2016 г. износът заема 50% от БВП на България. Общото увеличение за периода 2004-2016 г. е с 12 процентни пункта, като в рамките на членството ни в ЕС също е отчетено покачване – с 8 процентни пункта.

Фигура 5

Източник. Eurostat, 2018.

През целия изследван период стойностите и на двата показателя за нашата страна са доста по-високи от тези за ЕС. При външнотърговската квота България изпреварва Съюза с около 40 процентни пункта. Трябва да се отбележи, че там спадът в резултат от глобалната криза е по-плавен, а през последните години от периода в стойността на този показател се наблюдава застой. При експортната квота намалението в ЕС също е по-равномерно, отколкото у нас (от 31% през 2008 до 27% през 2009 г.). Последвалото нарастване обаче е много по-бързо за България, като през 2013 г. разликата с ЕС се увеличава на близо 20 процентни пункта, за да достигне до 17 през 2016 г.

От направения анализ може да се заключи, че членството на България в Европейския съюз води до все по-голяма отвореност на икономиката, като очакваното негативно влияние на глобалната криза върху този показател се отчита както при приноса на износа към производството, така и при общата зависимост на икономиката от външната търговия.

Същевременно обаче трябва да се има предвид, че „добавената стойност в страната е значително по-ниска от останалите икономики в ЕС, докато вносната е много по-висока, което показва високата зависимост на страната от вноса за реализиране на външноикономическата си дейност и значително присъствие в глобалните стойностни вериги“ (Панушев, 2017, с. 219).

Географска структура на търговията

Множество изследвания сочат като една от най-съществените положителни промени, които могат да се очакват при присъединяването на дадена държава към интеграционна общност с действащ общ пазар, повишаването на стойността и дела на вътрешнообщностната търговия в общите търговски потоци на страната (Viner, 1950; Balassa, 1961; Маринов, 1999). По-нататък тази хипотеза ще бъде проверена по отношение на България, както и в сравнителен план с останалите новоприети членки на ЕС от Централна и Източна Европа (ЦИЕ) – Естония, Литва, Латвия, Полша, Румъния, Словакия, Словения, Унгария, Хърватия и Чешката република. Ще бъде проверено и доколко глобалната криза оказва влияние върху динамиката на вътрешнообщностните търговски потоци на България и в ЕС общо.

Разглеждайки динамиката на дела на вътрешнообщностната търговия в България през 2004-2016 г., могат да се обособят два периода. От 2004 до 2011 г. делът на търговията с държавите от Европейския съюз остава относително еднакъв – 58-61% от общите търговски потоци на страната, като не се забелязва съществена разлика вследствие на присъединяването ни. „Периодът след приемането на централноевропейските държави в ЕС се характеризира със значителна регионална конкуренция между тези страни и това се отразява негативно на търговията с България. След присъединяването България възстановява сравнително бързо търговските си отношения с държавите от ЕС“ (Панушев, 2017а, с. 66).

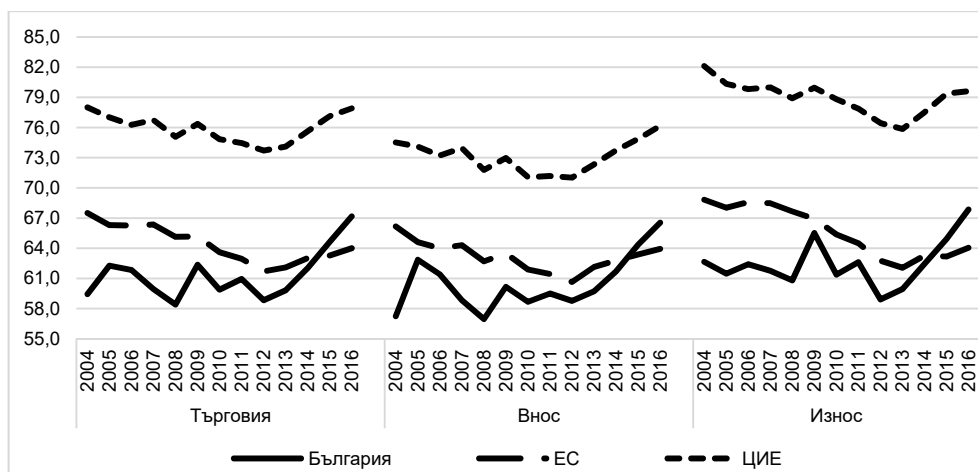
Единствената година, когато е отчетено рязко нарастване на дела на вътрешнообщностната търговия (от 58 до 62%, най-висок дял за целия период) е 2009 – очевидно като отговор на световната финансова криза, започнала през 2008 г., но след това нивата отново се стабилизират до около 60%. През почти целия период след 2004 г. износът надвишава вноса с 2-5 процентни пункта с изключение на 2005 и 2006 г. (когато вносът е с 1-2 процентни пункта повече от износа), а през последните две години те са приблизително изравнени, което се дължи на резкия спад (близо 4 процентни пункта) в дела на износа на България за ЕС (вж. фиг. 6).

От 2012 г. трите показателя – делът на общата търговия, на вноса в и на износа за ЕС, са с почти еднакви стойности през отделните години, като се отбелязва обща тенденция към постоянно нарастване (с около 1 процентен пункт годишно), достигайки до най-високите си нива през 2016 г. (съответно 67.2, 66.5 и 67.9%).

Общата посока на развитие по отношение на вътрешнообщностната търговия е сходна и при ЕС, но с по-плавни изменения – делът ѝ е по-нисък, отколкото в България (64% през 2016 г.). При икономиките от Централна и Източна Европа пък нейният дял е по-висок – 78% през 2016 г. В тези страни, въпреки че при износа се наблюдава известен спад за периода като цяло, делът му в общите търговски потоци остава много голям – близо 80%.

Фигура 6

Дял на търговията с държави-членки на ЕС (2004-2016 г., %)

Източник. Eurostat, 2018.

В резултат от глобалната криза у нас се отчита много по-рязък и голям ръст във вътрешнообщностната търговия (4 пр.п. за 2009 спрямо 2008 г.), отколкото в ЕС и ЦИЕ (съответно 0.1 и 1.3 пр.п.). В България се наблюдава и доста по-малък спад по този показател при суверенната криза в Евроразона и много по-чувствително нарастване след това. Тези реакции на страната ни на кризите (рязко увеличаване на търговията в рамките на ЕС) могат да бъдат обяснени с по-силното влияние на кризата и по-бавното възстановяване на някои държави-членки, които произвеждат конкурентни на предлаганите от българските производители продукти.

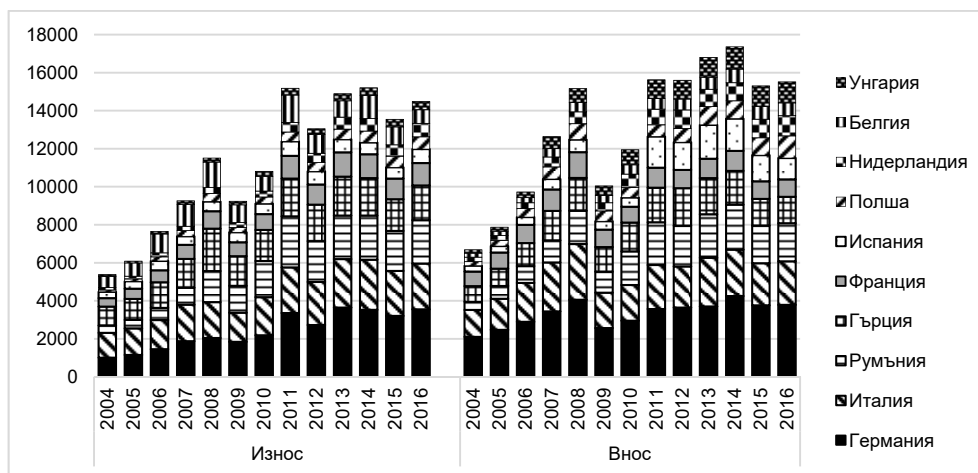
Във връзка с търговията в ЕС трябва да се отбележи и същественото намаляване на дефицита в нетния износ на България, отчетено през наблюдавания период и особено по време на членството на страната в Съюза – от -5 млрд. EUR през 2007 г. до малко под -1 млрд. през 2016 г. (вж. фиг. 4).

Направеният анализ потвърждава хипотезата, че членството на България в ЕС води до повишаване на дела на вътрешнообщностната търговия – стойността и обемите на търговските потоци нарастват по-бързо при търговията с ЕС (стокообменът със 186%, експортът с 218%, а импортът със 161%). Този ефект от членството се засилва още повече и от реакцията на българската икономика спрямо глобалната криза и кризата в Евроразона.

Въпреки че няма съществена промяна в дела на търговията с ЕС от общите търговски потоци на България в резултат от присъединяването, могат да се отбележат някои промени в държавите от Съюза, с които търгува страната (вж. фиг. 7).

Фигура 7

Дял на търговията на България с основни партньори от ЕС
(2004-2016 г., млн. EUR)

Източник. Eurostat, 2018.

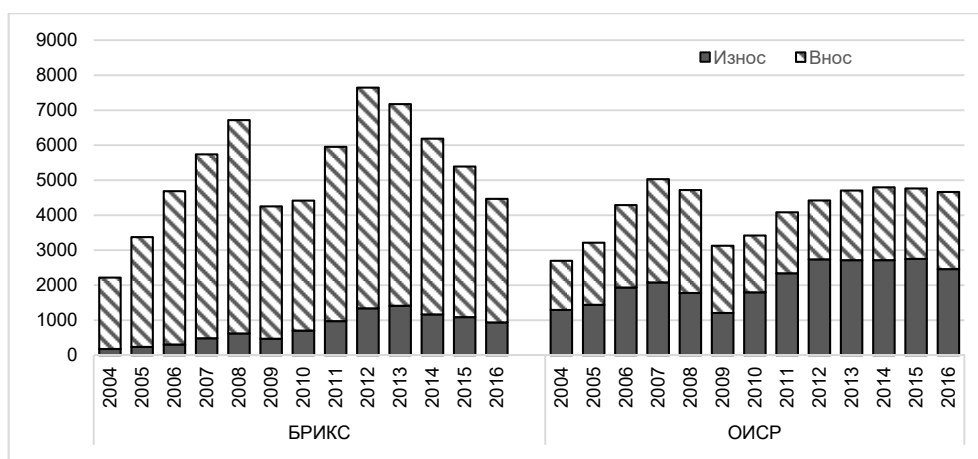
За периода 2002-2013 г. търговските потоци на България са насочени главно към 10 държави – Германия, Италия, Румъния, Гърция, Франция, Испания, Полша, Нидерландия, Белгия и Унгария, като преди присъединяването ни към ЕС делът им в търговията ни с ЕС е около 83% (83-85% от износа и 80-81% от вноса), а с първите пет от тях страната ни осъществява почти 2/3 от търговията в Съюза.

С членството на България делът на стокообмена на основните търговски партньори от ЕС остава относително постоянен, като до 2010 г. единствената по-сериозна промяна е засилването на търговията с Румъния (ръст от 6 пр.п. за 2010 спрямо 2006 г.) за сметка на минимално намаляване на тази с Италия (с 3 пр.п.) и Германия (с 2 пр.п.). Съществени изменения в структурата настъпват с разгарянето на кризата в Еврозоната след 2011 г. – сериозно се понижава делът на търговията с Италия (спад с 14 пр.п. за 2011 спрямо 2010 г. до 1%), Гърция (11 пр.п. до 1%) и Германия (8 пр.п. до 10%) за сметка на повишаване на този на Великобритания (16 пр.п. до 19%), Испания (9 пр.п. до 12%) и Ирландия (6 пр.п. до 7%), а Белгия, Франция и Румъния запазват позициите си (от съответно 5, 6 и 13%). Картината остава почти непроменена до 2013 г., като описаната тенденция (с малки отклонения в конкретните измерения на промяната) се отнася както за вноса, така и за износа. Така през 2016 г. петте основни партньори на България в ЕС са Германия (по 20% – общо, от вноса и от износа), Италия (13% общо, 12% от вноса и 14% от износа), Румъния (12% общо, 11% от вноса и 13% от износа), Гърция (по 9%) и Франция (по 6%).

След присъединяването не се наблюдават сериозни промени и в тенденцията на търговията на България с държавите извън ЕС. И тук обаче са налице някои изменения в конкретната географска насоченост на търговските потоци на страната. Интересно е преориентирането на търговията от развитите държави (членуващи в ОИСР) към страните от БРИКС (вж. фиг. 8). Преди световната финансова криза българската търговия с държавите от ОИСР надвишава тази с БРИКС 1.5-1.7 пъти, докато от 2008 г. насам е обратното – търговските потоци към БРИКС са 1.2-1.6 пъти повече, отколкото тези към развитите икономики (за 2016 г. съответно 4.47 и 4.76 млрд. EUR).

Фигура 8

Търговия с държавите от ОИСР и БРИКС (2004-2016 г., млн. EUR)

Източник. International Trade Centre (ITC), 2018.

При износа търговските партньори от ОИСР запазват водещото си място (2.5 млрд. EUR за 2016 г. при средногодишно нарастване от 22.3%), но експортът към БРИКС се повишава значително по-бързо – общо над 6 пъти (0.9 млрд. за 2013 г., при средногодишно нарастване от 93%). За разлика от износа за БРИКС, където световната криза се отразява съвсем слабо, при страните от ОИСР спадът е двоен (за 2009 спрямо 2007 г.) и не е компенсиран до края на наблюдавания период.

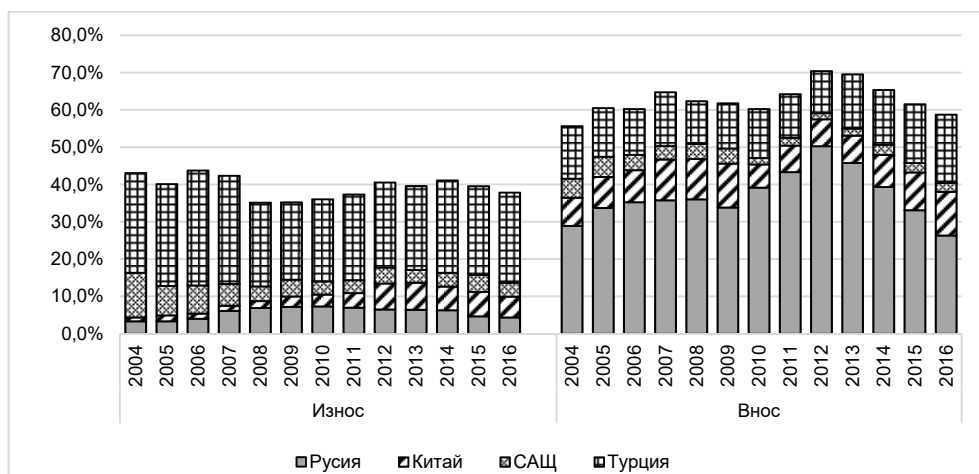
Много по-сериозни са промените при вноса. За развитите държави той се увеличава плавно до 2007 г., след което спада почти тройно през 2009 г., като и тук намалението не е компенсирано (за 2016 г. стойността е 2.2 млрд. EUR). Вносът от държавите от БРИКС се движи с подобни тенденции до 2007 г., когато стойността му е 5.3 млрд. EUR, но нараства през 2008 г. Последващият спад, причинен от световната криза, е компенсиран още през 2011 г., а през 2016 г. стойността на износа достига 3.5 млрд. EUR и надвишава тази за държавите

от ОИСР с повече от 50%. Не може да бъде оценен като позитивен фактът, че при търговията със страните от ОИСР дефицитът по текущата сметка е преодолян и салдото след 2010 г. е положително, тъй като причината е не увеличение на износа, а намаляване на вноса от тези държави. Още повече, че това не може да компенсира сериозното нарастване на вноса от БРИКС, което влошава баланса по текущата сметка на страната.

При по-внимателно проучване на търговията на България с основните ѝ търговски партньори извън ЕС (фиг. 9) се вижда, че отбелязаните тенденции се дължат най-вече на промените в търговията с Русия по отношение на вноса и с Турция по отношение на износа. Именно това са лидерите сред търговските партньори на България извън ЕС (респ. 28 и 18% от търговията на страната за 2013 г.), като стойността на търговията с тях за 2013 г. е съответно 10.5 и 6.9 млрд. лв.

Фигура 9

Дял на основни партньори в извънбюджетната търговия на България (2004-2016 г., %)

Източник. International Trade Centre (ITC), 2018.

Турция традиционно заема едно от водещите места в българската търговия. Преди приемането ни в ЕС има подписано споразумение за насърчаване на двустранната търговия, а с членството в Съюза за България влиза в сила сключеното споразумение за създаване на митнически съюз между ЕС и Турция, което предвижда много по-висока степен на либерализация на търговията, елиминирайки на практика почти всички митнически и нетарифни ограничения. Това би могло да спомогне за сериозно увеличаване на двустранните търговски потоци, което поради географската близост на България до Турция и трайните външноикономически връзки би трябвало да ускори търговията между тях в

по-голяма степен, отколкото между Турция и ЕС. Фактите обаче не потвърждават тези очаквания. От 2007 до 2016 г. стойността на търговията на България с Турция нараства с 436 млн. EUR (общо с 27%), достигайки 3.5 млрд. EUR, като увеличението е почти изцяло в износа, т.е. ръстът е доста по-малък от този при общите ни търговски потоци. Делът на българската търговия с Турция остава постоянен за целия период по отношение както на вноса (11-14%), така и на износа, при който тя е водещата дестинация извън ЕС (23-25%). Единственото изключение е 2007 г., когато стойностите и по двата показателя са с 2 процентни пункта по-високи, след което отново влизат в рамките от предходните години.

През изследвания период САЩ и Китай разменят местата си като търговски партньори на България – делът на САЩ намалява от 8 до 3%, а този на Китай нараства от 5 до 9%. Най-сериозна е промяната при износа за САЩ (спад от 12.2 до 4.3%), но тя също настъпва плавно, като и тук не се наблюдава някакво съществено въздействие нито от присъединяването на България към ЕС, нито от глобалната криза.

Разглеждайки географската структура на българската търговия, трябва да се отбележи и относително устойчивото развитие на външнотърговските отношения със съседните държави след глобалната криза и членството в ЕС, които имат „компенсираща роля в условията от присъединяването на централно-европейските страни и намалените в периода възможности за България... Това в голяма степен може да се определи като следствие от членството на страната в ЕС, както и участието в глобалните стойностни вериги, определящи стабилните позиции на основните търговски партньори“ (Панушев, 2017а, с. 214).

Стокова структура на търговията – първични и преработени продукти

За да се получи пълна картина по отношение на влиянието, което членството в ЕС и глобалната криза оказват върху външнотърговските отношения на България, тук е анализирана общата ѝ стоковата структура от гледна точка на разделянето на стокообмена на продукти от първичния сектор и на преработени продукти.

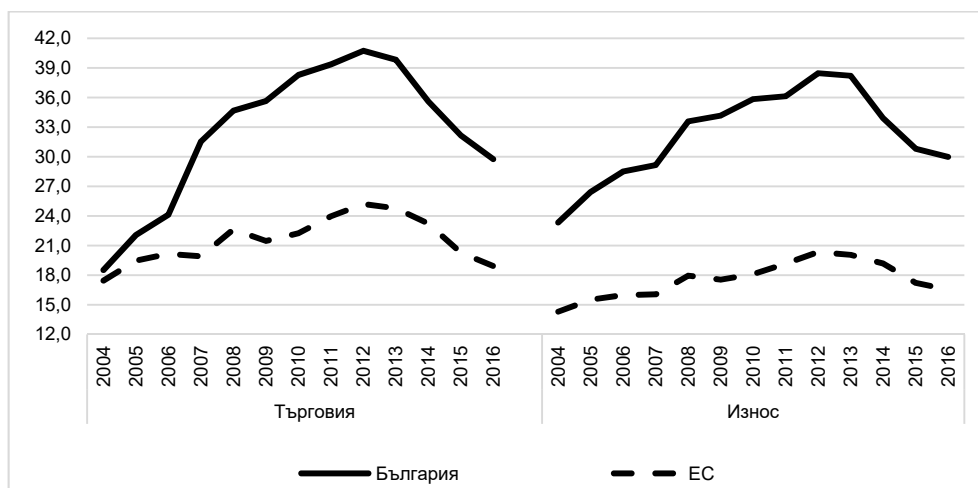
За изчисленията е използвана методологията на Евростат (European Commission, 2016), според която продуктите на първичния сектор включват стокови групи от Стандартната международна търговска класификация: 0 (храни и живи животни), 1 (безалкохолни и алкохолни напитки и тютюн), 2 (необработени (сурови) материали, негодни за консумация, изкл. горивата), 3 (минерални горива, масла и подобни продукти), 4 (мазнини, масла и восъци от животински и растителен произход) и 68 (благородни и други цветни метали). Преработените продукти пък са всички останали стокови групи без група 9 (стоки и сделки, неупоменати другаде). Тъй като стоките и сделките, неупоменати другаде, почти без изключение заемат много нисък дял в търговските потоци на България и ЕС (1-3%), в изследването е анализиран делът на продуктите на първичния

сектор в търговията като показателен и за преработените продукти (остатъка до 100%).

В България делът на продуктите на първичния сектор в общия стокообмен нараства почти двойно от 2004 до 2012 г. (общо с 22 процентни пункта), когато достига 40.7% (вж. фиг. 10). През следващите години се наблюдава постоянно намаление, като през 2016 г. продуктите на първичния сектор заемат 29.8% от общите търговски потоци на страната, т.е. делът им е почти същият, както при приемането ни в ЕС през 2007 г. Подобна е и тенденцията в износа, но там делът на тези продукти е по-висок още през базовата 2004 г. (23%), а увеличението до 2012 г. и последващият спад са по-плавни.

Фигура 10

Дял на продуктите на първичния сектор в търговията (2004-2016 г., %)

Източник. Eurostat, 2018.

При сравнението на България с ЕС прави впечатление, че при Съюза промените в присъствието на продуктите на първичния сектор в търговията и износа са сходни с отчетените в нашата страна, но са много по-плавни – липсва рязкото увеличение, наблюдавано у нас през 2004-2012 г. През 2004 г. делът на тази група продукти в търговията на България и на ЕС е почти равен. В ЕС през целия период те заемат 1/5 до 1/4 от общите търговски потоци (19% за 2016 г.) и 15-20% от експорта (16% за 2016 г.). Общото нарастване при Съюза е с едва 1 процентен пункт спрямо 2004 г., но е налице и спад след световната криза (с 1 пр.п. спрямо 2007 г.).

Още по-големи са наблюдаваните разлики по този показател в търговията ни с трети страни, нечленуващи в ЕС – и тук делът на търговията се увеличава

двойно до 2012 г., достигайки 58% от общите търговски потоци, след което намалява до 42.5% през 2016 г. В ЕС показателят остава относително непроменен през целия разглеждан период (20-28%). Сериозното присъствие на продукти на първичния сектор е още по-ясно изразено при износа ни за трети страни, където за целия изследван период делът им от българския експорт е 2-3 пъти по-голям, отколкото в ЕС – през 2016 г. той е 40.6% от износа на България и едва 13.3% от този на Съюза.

Анализът показва, че е налице влошаване при стоковата структура на външната търговия поради по-значителния ръст в търговията на продукти на първичния сектор за сметка на преработените продукти, особено по отношение на стокообмена с трети страни. Тази тенденция се откроява и при вноса, но е много по-ясно изразена при износа и е една от разликите между България и общите тенденции в ЕС през наблюдавания период.

Ползи от търговията в посткризисното развитие на външнотърговските отношения на България

За да бъде завършена оценката на ефектите от членството на България и глобалната финансова криза върху външнотърговските ни потоци, е конструиран синтетичен показател за оценка на ползите, които страната извлича от търговията – „условия на търговия“.

Условията на търговия представляват съотношението, в което една стока се заменя за друга на световния пазар (вж. Савов, 1995; Appleyard and Field, 2014; Съботинова, 2015). Те могат да изразяват отношението между цени, между количества или между комбинация от двете при размяна (вж. Appleyard and Field, 2014; Сотирова и Иванова, 2015). Един от най-често използваните показатели за измерване на условията на търговия в международната икономика са нетните бартерни условия на търговия – съотношението между индексите на експортните и на импортните цени. Този индикатор показва колко единици чуждестранни стоки могат да бъдат внесени с единица експортен доход, т.е. какво количество вносни стоки може да се закупи срещу единица износни стоки. Когато цените на изнасяните стоки растат по-бързо от тези на внасяните или спадат по-малко от тях, условията на търговия се подобряват и изгодите от нея се увеличават. Обратно, когато цените на внасяните стоки се повишават по-бързо, отколкото на изнасяните, условията се влошават и изгодата от търговията за съответната държава намалява (вж. Кругман, Обстфелд и Мелиц, 2013; Appleyard and Field, 2014).

За целите на анализа тук условията на търговията са представени като:

$$[(QI_0 * PI_0) / (QX_0 * PX_0)] / [(QI_n * PI_n) / (QX_n * PX_n)], \text{ където:}$$

QI_0 е количественият обем на вноса за базовата година;

PI_0 – стойността на вноса за базовата година;

QX_0 – количественият обем на износа за базовата година;

PX_0 – стойността на износа за базовата година;

QI_n – количественият обем на вноса за съответната година;
 PI_n – стойността на вноса за съответната година;
 QX_n – количественият обем на износа за съответната година;
 PX_n – стойността на износа за съответната година.

За базови години са приети 2004 г. (началото на изследвания период), 2007 г. (приемането на България в ЕС) и всяка предходна година. По този показател е направено и сравнение с новоприетите държави-членки от ЦИЕ.

При условията на търговия на България, изчислени на базата на промените спрямо предходната година, се наблюдават чувствителни колебания (вж. таблицата) – започвайки със сериозно предимство на износа (стойността на индекса е 141) през 2005 г., през следващите две години условията на търговия се влошават (до около 70). До 2010 г. стойността на индекса отново се повишава (144), след което спада до 87 през 2014 г. През последните две години настъпва подобрене, като през 2016 г. тя отново е положителна, достигайки 108. При ЕС и при страните от ЦИЕ не се отчитат толкова съществени флукутации – стойността на индекса е около 100 през целия период с изключение на няколко години (2009, 2012 и 2013 г.), когато е малко по-висока, като в края на периода той е неутрален (100).

Таблица

Индекс на условия на търговия (2004-2016 г.)

Година	Спрямо предходна година			Спрямо 2004 г.			Спрямо 2007 г.		
	България	ЕС	ЦИЕ	България	ЕС	ЦИЕ	България	ЕС	ЦИЕ
2005	141.72	98.71	105.87	141.72	98.71	105.87			
2006	71.68	96.50	96.62	101.58	95.26	102.29			
2007	74.37	101.67	94.70	75.54	96.85	96.87			
2008	108.92	98.65	100.21	82.28	95.54	97.07	108.92	98.65	100.21
2009	130.38	108.42	127.35	107.27	103.58	123.62	142.01	106.95	127.62
2010	144.15	100.68	99.93	154.63	104.28	123.54	204.70	107.68	127.53
2011	114.86	99.66	98.70	177.61	103.93	121.94	235.12	107.31	125.88
2012	97.05	105.40	108.97	172.38	109.54	132.87	228.19	113.10	137.17
2013	121.62	105.50	108.64	209.65	115.57	144.36	277.54	119.33	149.03
2014	87.13	99.26	100.02	182.66	114.71	144.39	241.81	118.44	149.06
2015	98.32	99.46	98.63	179.60	114.09	142.42	237.75	117.81	147.02
2016	108.20	100.14	99.51	194.33	114.25	141.72	257.25	117.97	146.30

Източник. Собствени изчисления на базата на данни от Eurostat, 2018.

При базова година 2004 се отбелязва значително подобряване на условията на търговия за България, като през 2007-2008 и 2013-2014 г. и тук е налице спад, но в общи линии тенденцията е положителна и в края на периода стойността на индекса достига 194, т.е. тя е с 53 пункта над тази в ЦИЕ и с близо 80 пункта повече от ЕС. Разликите са още по-големи при базова година 2007 – условията на търговия за България са положителни през целия период, като

през 2016 г. стойността на индекса достига до 257 – с над 110 пункта повече от ЦИЕ и с близо 140 повече от ЕС.

Оценката на ползите от търговията позволява да се направи заключението, че условията на търговия се подобряват по отношение на общия стокообмен на България, като и при този показател ръстът е доста по-висок както от средния за Съюза, така и спрямо догонващите икономики от ЦИЕ. Чувствителното подобряване на условията на търговия за България през периода за членство означава, че страната успява да акумулира повече капитал с помощта на износа си, отколкото харчи за вноса си, но както вече беше посочено, износет е силно импортнозависим.

*

В рамките на наблюдавания период външнотърговските отношения на България се развиват динамично. Общият стокообмен нараства със 153%, като износет се увеличава по-бързо от вноса (съответно 194 и 124%).

Повишаването на стойността и обемите на търговските потоци е доста по-голямо при търговията с Европейския съюз, където стокообменът расте със 186%, експортът – с 218%, а импортът – със 161%. При търговията с трети страни нарастването е по-бавно – със 105% за общия стокообмен, 153% за износа и 75% за вноса.

Най-съществено е засилването на търговията с продукти на първичния сектор, които заемат все по-голямо място в търговските потоци на България. Тук износет расте по-бързо от износа (съответно с 336 и 278%), като общото увеличение на търговията с продукти на първичния сектор е с 336%. При преработените продукти повишението за периода 2004-2016 г. е доста по-слабо, но като положителен може да се отбележи фактът, че експортът нараства почти два пъти по-бързо от импорта – съответно със 168 и 87%.

По всички изследвани индикатори наблюдаваният ръст на търговията на България е значително по-висок, отколкото в ЕС – при голяма част от тях той е с 2 до 3 пъти (а понякога и повече) по-бърз от този в Съюза.

Анализът на динамиката на отделните външнотърговски индикатори позволява да се направи изводът, че членството на България в ЕС има положителен ефект върху развитието на външнотърговските ни отношения.

Потвърждават се хипотезите, че се разширяват обемът и стойността на външнотърговския стокообмен, както и че нарастват стойността и делът на вътрешнообщностната търговия в търговските потоци на страната. Българската икономика става все по-отворена и пълноценно участва в глобалните търговски отношения. Това се отнася особено за износа, който се увеличава както номинално, така и в сравнение с ЕС. Подобряват се условията на търговия по отношение на общия стокообмен на България, като и при този показател ръстът е доста по-висок от средния за Съюза.

Като положителен може да се отчете също фактът, че у нас влиянието на глобалната финансова криза и на суверенната криза в Еврозоната се усеща, но е по-слабо, отколкото за ЕС общо и не засяга всички аспекти на външно-

търговските отношения. Това донякъде отхвърля хипотезата, че включването в интеграционните процеси създава предпоставки за засилване на негативните ефекти за участващите икономики при появата на кризи.

Същевременно въпреки нарастването на стойността и обема на търговските потоци, особено в рамките на ЕС, по-голямата отвореност на икономиката и подобряването на условията на търговия, се наблюдава влошаване на стоковата структура поради по-значителния ръст в търговията на продукти на първичния сектор за сметка на преработените продукти, особено по отношение на стокообмена с трети страни. Тази тенденция е налице и при вноса, но е много по-открояна при износа и е една от най-ясно изразените разлики между развитието на външнотърговските отношения на България и на ЕС. Това може да се разглежда като индикатор за задълбочаващата се специализация на нашата страна в стоки от първичния сектор, което би могло да доведе до негативни резултати за икономиката в бъдеще, тъй като такива стоки в общия случай са с по-ниска добавена стойност, а цените им на международните пазари имат по-голяма склонност към резки колебания.

Представеният анализ на географската структура на външната търговия на България позволява да се направи изводът, че присъединяването ни към ЕС не оказва сериозно влияние върху насочеността на стокообмена на страната. За съжаление не се наблюдава съществено увеличение нито на вътрешнообщностните търговски потоци, нито на тези извън ЕС. Промените в географската структура вътре в Съюза могат донякъде да бъдат обяснени с кризата в Еврозоната, а тези извън ЕС – с глобалната финансова криза и нарастващото място на нововъзникващите сили в световната икономика. Особено притеснителен е фактът, че дефицитът по текущата сметка на България придобива все по-големи размери, като дори при държавите, където търговското салдо е положително, това се дължи преди всичко на намаляване на вноса.

Членството на страната в ЕС води до повишаване на дела на вътрешнообщностната търговия – стойността и обемите на търговските потоци нарастват по-бързо при търговията с ЕС (стокообменът със 186%, експортът с 218%, а импортът със 161%). Този ефект от членството се засилва още повече и от реакцията на българската икономика спрямо глобалната криза и кризата в Еврозоната. Концентрирането на външната търговия с една страна или с икономическа общност, какъвто е случаят с Европейския съюз, предопределя зависимостта на българската икономика от икономическата конюнктура на страните-партньори, което крие висок риск от бързо пренасяне на световните икономически тенденции у нас (вж. ИИИ, 2016, с. 41).

Като малка и силно отворена икономика, член на високоразвита интеграционна общност, България не разполага с твърде много възможности за производството на големи обеми продукти, а оттам – и за постигането на икономии от мащаба в потенциалните конкурентни продукти. За да се избегне маргинализирането на страната от външнотърговска гледна точка – търговия единствено с големия пазар на ЕС, със стоки и услуги с ниска добавена стойност, от които

всъщност печелят големите производители в развитите държави-членки, е необходимо да бъдат проведени внимателно подбрани мерки. С помощта на правилните аналитични инструменти трябва да се определят ограничен брой конкурентоспособни национални производства на завършени стоки и услуги с висока добавена стойност, които да се търгуват както вътре в Общността, така и извън нея.

Една от алтернативите, която може да доведе до стабилизиране на добрите позиции във външнотърговския обмен, особено в условията на глобализиращи се пазари и засилена международна конкуренция, е увеличаването на износа и „отварянето“ към нови пазари. Задълбочаването и разширяването на външнотърговските отношения могат да бъдат едновременно ключов фактор за откриване на различни перспективи пред българската икономика и катализатор за нейното развитие. Във връзка с това България трябва да потърси начини за реализиране на продукцията си не само на европейските, но и на други големи пазари.

За да се пристъпи към осъществяването на такъв подход, трябва да е налице постоянна, консистентна и активна държавна политика – както вътрешна (за насърчаване на тези производства), така и търговска (за налагането на техните продукти на потенциалните чужди пазари). Заедно с това е необходимо и отговорно, ефективно и активно участие на представителите на българската публична администрация и бизнес при обсъждането, разработването и създаването на мерките и инструментите на търговската политика на Европейския съюз, защитаващо националните ни интереси.

Използвана литература:

Бобева, Д. (2017). Номинална и реална конвергенция. Приемане на евро-то. – В: Българската икономика: 10 години в Европейския съюз. С: FastPrintBooks, с. 15-37.

Бянов, И. (2017). Развитие на селското стопанство в България. – В: Българската икономика: 10 години в Европейския съюз. С: FastPrintBooks, с. 149-163.

Бянова, Н. (2018). Цикличност на икономическото развитие. – В: Макроикономика. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, с. 116-138.

Кругман, П., М. Обстфелд и М. Мелиц (2013). Международен икономикс: Теория и политика. С.: ИК – УНСС.

Маринов, В. (1999). Регионална икономическа интеграция. С.: УИ „Стопанство“.

Панушев, Е. (2003). Икономическа интеграция в Европейския съюз. С.: „Некст“.

Панушев, Е. (2017). Външноикономическата ориентация на България. – В: Българската икономика: 10 години в Европейския съюз. С: FastPrintBooks, с. 213-220.

Панушев, Е. (2017а). Свободно движение на стоки. – В: Българската икономика: 10 години в Европейския съюз. С: FastPrintBooks, с. 65-73

Савов, С. (1995). Световна икономика. Велико Търново: ИК „Люрен“.

Сотирова, Е. и В. Иванова. (2015). Световна икономика. „Тракия-М“.

Спасова, Е. (2018). Роля на валутно-курсните режими за постигане устойчив растеж в Централна и Източна Европа. – Икономически и социални алтернативи, N 1, с. 24-40.

Съботинова, Д. (2015). Световна икономика. Бургаски свободен университет.

Христова-Балканска, И. (2017). Преките чуждестранни инвестиции и България. – В: Българската икономика: 10 години в Европейския съюз. С: FastPrintBooks, с. 127-138.

Институт за икономически изследвания при БАН (ИИИ). (2016). Годишен доклад 2016. Икономическо развитие и политики в България: Оценки и очаквания. С.: Горекс Прес.

Allen, R. L. (1963). Review of The theory of economic integration, by Bela Balassa. – Economic Development and Cultural Change, 11 (4), p. 449-454.

Appleyard, D. and A. Field, Jr. (2014). International economics, 8th ed. McGraw-Hill.

Balassa, B. (1961). The Theory of Economic Integration. Homewood, Illinois: Richard D. Irwin.

Inotai, A. (1991). Regional integration among developing countries, revisited. Policy, Research, and External Affairs Working Paper No. 643. Washington, D.C.: World Bank.

Viner, J. (1950). The Customs Union Issue. New York: Carnegie Endowment for International Peace.

European Commission (2016). User guide on European statistics on international trade in goods – 2016 edition. (DOI): 10.2785/080339.

Eurostat (2018). EU trade since 1988 by SITC [DS-018995], дост. на <https://ec.europa.eu/eurostat/web/international-trade-in-goods/data/database>, последно посетен на 30.08.2018.

International Trade Centre (ITC). (2018). Trade Map, ITC calculations based on UN COMTRADE Statistics, дост. на <http://www.trademap.org/>, последно посетен на 30.08.2018.

5.IX.2018 г.